

Rockenbauer Zoltán

A NYOLCAK 1919-BEN

Egyáltalán, voltak-e még „Nyolcak” 1919-ben? Hiszen az utolsó kiállításukat 1912 végén rendezték, és azon is csak az alaptagok fele vett részt. A csoporthoz való tartozás tudata mindenképpen túlélte ezt a dátumot, és a korabeli sajtóban is még éveken át gyakran említik a Nyolcakat a tagok kapcsán. Az alábbiakban is ezt a kettősséget vizsgáljuk: létezett-e még a csoport a forradalmak idején, valamint azt, hogy a Nyolcak tagjai külön-külön vagy netán szűkebb körben milyen szerepet játszottak e viharos esztendőben.

I. A NYOLCAK MINT CSOPORT

Szemben a korábban általános véleménnyel – miszerint a Nyolcak, ha nem is oszlottak fel hivatalosan, de a harmadik, 1912 novemberében rendezett, csonka tárlatot követően úgymond „elhalt” a csoport –, az utóbbi évek kutatásai azt mutatják, hogy a kép ennél sokkal árnyaltabb.¹ Nem pusztán arról van szó, hogy a Nyolcak tagjai 1913-at követően is, bár nem teljes létszámban, de több alkalommal együtt állítottak ki hazai és nemzetközi seregszemléken (ráadásul az 1915-ben rendezett San Franciscó-i világkiállításon önálló termet is kaptak), hanem sokkal inkább arról, hogy a Nyolcak *autonóm csoportként* jegyzett újabb kiállításaira is történtek kísérletek.

Az első ilyen bejelentésre már 1914. július 12-én sor került: A »Nyolcak« kiállítása címmel közölt hírt a *Népszava*: „A legmodernebb művészeti irány képviselői, akik immár két év óta nem szerepelnek nyilvános kiállításokon, tömör csoportba szervezkedtek és bár számuk a huszat meghaladja, megtartották a »Nyolcak« elnevezést, mint amely a magyar művészeti életben fogalommá lett kifejezésként szerepel. Az új csoport szervezési munkálatai már megkezdődtek és a bemutató kiállítás decemberben vagy januárban lesz a Nemzeti Szalonban.”²

Az értesülés szenzációtartalma ezúttal nem is az új – azaz negyedik – tárlat kilátásba helyezése volt, hanem az állítólagosan húszra duzzadt létszám, amit aztán a *Népszava* néhány nap múlva helyreigazítani kényszerült. Hogy a tévedés miből eredhetett, nem teljesen világos, talán arról lehetett szó, hogy a Művészház bukása miatt merült fel többekben a csatlakozás igénye. Az eset furcsasága még a *Borsszem Jankót* is megihlette egy élc erejéig, amelynek csattanójában Tihanyi László [sic!]

¹ Erről bővebben ld.: Barki, Gergely – Rockenbauer, Zoltán: Die letzten Tage von A Nyolcak, 1912-1919. *Die Acht. A Nyolcak. Ungarns Highway in die Moderne*. Hrsg. Gergely Barki, Evelyn Benesch, Zoltán Rockenbauer. Wien, 2012. 132-143.

² A „Nyolcak” kiállítása. *Népszava*, 1914. július 12. 10.

szájába adták a cáfolatot: „Nem igaz, kérem. Mi, Nyolcak, ezután is megmaradunk, mint régen: – öten.”³

Nézzük azonban a *Népszava* pontosítását, amely *8 vagy 20?* címmel jelent meg, mert ez megerősíti a legfontosabb információt, a csoport továbbélését: „Vasárnapi számunkban egy könyomatos útján megírtuk, hogy a »Nyolcak« elnevezése alatt ismert progresszív törekvésű művészársaság tagjainak számát jelentékenyen, húszon felül megszorította és ebben az újonnan szerepelt formában fog az ősszel kiállítást bemutatni a Nemzeti Szalonban. Erre a hírünkre, a »Nyolcak« társasága részéről helyreigazítást kérnek, amely megcáfolja, hogy ez a csoport meg akarná bolygatni az eddigi kereteit. A Nemzeti Szalon vezetősége fölszólította ugyan a nyolcak társaságát, hogy a restaurálást elfogadják, de az érdekelt művészek kijelentik, hogy megmaradnak a maguk zárt körében, a közös célokért szolidárisan harcolva.”⁴

Látható tehát, hogy nem hírlapi kacsáról volt szó, hanem csak a hír egy elemének pontatlanságról. A Nyolcak által küldött helyreigazítási kérelem nem jöhetett volna létre a csoport valamiféle működése nélkül. A tervezett kiállításra azonban sajnálatos módon a Nagy Háború kitörése miatt már nem kerülhetett sor. Ezt követően Berény, Márffy, Orbán, Pór és Kernstok bevonultak:⁵ Kernstok ugyan csak néhány hónapig katonáskodott, ám a többiek ecsettel a kezükben végigküzdötték a háborút. Czigány és Tihanyi egészségügyi okokból nem húzott mundért, a mozgósítás idején Párizsban tartózkodó Czóbel pedig haza sem tért, hanem Hollandiába menekült.

Az előzmények ismeretében nincs mit csodálkozni azon, hogy amint a helyzet lehetővé tette, azonnal kísérletek történtek a Nyolcak feltámasztására. Bizonyos mértékig ilyennek tekinthető a háború végóráiban a belgrádi királyi palotában rendezett magyar kiállítás Kornstein Egon, a Waldbauer-Kerpely-vonósnégyes brácsása szervezésében.⁶ Az 1918. szeptember 15-én nyíló tárlat válogatásának szempontjai leginkább a Bölöni György szervezte 1909-es „erdélyi körutat” idézik, amely egykor mintegy előrevetítette a MIÉNK végét, és megelőlegezte a Nyolcak létrejöttét. A Nyolcak jelenléte Belgrádban is meghatározó volt: az alaptagok közül Berény, Czigány, Kernstok, Márffy és Tihanyi állított ki, de jelen voltak a „kültagnak” számító szobrászok: Fémes Beck Vilmos és Vedres Márk is. Összességükben ők adták a kiállított művek negyedét. A főszervező Kornstein Egon személye szavatolta a Nyolcak és értelmiségi holdudvaruk dominanciáját, és már pusztán jelenlétével is megidézte az egykori, művészeti ágakon átívelő, nagy összefogás szellemét. Czigány Dezsőt és Vedres Márkot kérték fel rendezőnek, és a megnyitón is e két művész, valamint az idős jó barát, Rippl-Rónai József kalauzolta a vendégeket. A kísérőren-

³ Művészi álhír. *Borsszem Jankó*, 1914. július 19. 2.

⁴ 8 vagy 20? *Népszava*, 1914. július 15. 8.

⁵ Erről bővebben ld.: Rockenbauer Zoltán: A Nyolcak és a hadifestészet. *Enigma*, 21. 2011. no. 69. 117–133.

⁶ Bővebben ld.: Rockenbauer Zoltán: *Apacs művészet. Adyzmus a festészetben és a kubista Bartók (1900–1919)*. Budapest, 2014. 287–289.; Gáspár Ferenc: A belgrádi magyar képzőművészeti kiállítás, 1918. *Ars Hungarica*, 33. 2005. 141–154.

dezzvények is hasonlóan alakultak, mint annak idején: a modern művészetről szóló előadásokat a csoport létrejötté körül bábáskodó újságírók, Bölöni György és Relle Pál, valamint az ugyancsak szövetséges Diner-Dénes József tartották. És akárcsak egykor a Nemzeti Szalonban, a Nyolcak tárlatán, ezúttal is fellépett a Waldbauer-Kerpely-kvartett, így a kulturális programból Bartók muzsikája sem maradhatott ki. Hogy a párhuzam még nyilvánvalóbb legyen, a katalógus bevezetőjét ugyanaz a Felek Gyéza jegyezte, aki 1911-ben a Nyolcak katalógusának esszéjét is írta.

Néhány hónapon belül a Nyolcak újjáalakulása beszédtema lett. Herman Lipót egybek mellett ezt írta a naplójában: „Egyébként is élénk mozgolódás vehető észre. A nyolcasok újból akarnak alakulni – valószínűleg Kernstok kormánybiztos ajánlatára s toboroznak tagokat a saját képükhöz hasonlókat.”⁷

1919-ben több olyan kiállítás terve is felmerült, amely szerint a Nyolcak újra egységes csoportként állítottak volna ki. Egymástól függetlenül zürichi és/vagy berni, bécsi helyszínekről volt szó, valamint Budapesten egy új, önálló Nyolcak bemutatóról. Mindezekről Tihanyi márciusban részletesen számolt be Bölöni György feleségének, Itókának:⁸ (1. kép) „A Zürichi kiállítás a részünkről a 8ak ultimátumát eredményezte Kernstokhoz. Vagy mi jurizzunk magunk felett vagy juri mentesek vagyunk – vagy el se megyünk. Stoki most törheti a fejét, hogy mit válaszoljon mert hisz ő is 8as újabban, de mint kormánybiztos már nem fél a Penteleiek [Pentelei Molnár János, akadémikus festő] jurizásától sem.” – írja Tihanyi, ami rávilágít egy, feltehetően rég óta feszülő, személyi ellentétre Kernstok Károly és a Nyolcak többi tagja között. A történetből jelenleg annyi rekonstruálható, hogy több művészhez, így a Nyolcak tagjaihoz is hivatalos felkérés érkezett, hogy vegyenek részt egy májusban, Zürichben megrendezendő, modern magyar képző- és iparművészeti seregszemlén.⁹ A tervezetet a csoport tagjai megvitatták, és – szemben az ekkor kormánybiztosként a szépművészeti ügyekért felelős Kernstok Károly döntésével – nem akarták elfogadni a kijelölt zsűrit. Ultimátumukat Reinitz Ernő ügyvéden keresztül juttatták el Kernstokhoz: „Kormánybiztos Úr! A »Nyolczak« csoportja a múlt művészeti kormányzás szellemében összeállított zürichi kiállítás juryját nem tartja alkalmasnak arra, hogy munkái fölött bíraskodást gyakoroljon. Ennélfogva arra kéri a Kormánybiztos Urat, hogy hasson oda, hogy a »Nyolczak« művészcsoporthoz a zürichi kiállításra szánt anyagát e jury mellőzésével, saját maga válogathassa ki és a kiállításon együvé akasztva, lehetőleg külön teremben mutathassa be. Amennyiben a csoport ezen kérése nem teljesülne, a kiállításon sajnálattal nem vehetne részt.” Mint a ceruzával írt széljegyzetből kiderül, Kernstok a kérelemhez nem járult hoz-

⁷ Herman Lipót naplója, 1919. március 2. – közölve: *Enigma*, 24. 2017. no. 93. 47.

⁸ Tihanyi Lajos levele Bölöni Györgynek (Itókának), 1919. március 18. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kéziratár, ltsz.: V. 4132/350/2. – közli: Majoros Valéria Vanília: *Tihanyi Lajos. Írásai és dokumentumok*. Budapest, 2002. 118–119.

⁹ A kiállítás kezdeményezése ebben a formában minden bizonnyal Kernstok Károlytól eredt. – vö.: A zürichi magyar kiállítás. *Világ*, 1919. február 18. 7.; A magyar művészet Svájcban. *Budapesti Hírlap*, 1919. február 21. 7.

1. Tihanyi Lajos: Böllő Györgyné portréja, 1919. Lappang.

zá.¹⁰ Március 13-án döntés született róla, hogy a zürichi kiállításra csak júniusban kerül sor, de előtte a kiválasztott kollekciót rövid idejű kiállítás keretében Budapes-

¹⁰ Reinitz Ernő levele Kernstok Károlynak, [1919. február 21. után]. Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, ltsz.: 15716/62. Kovács Bernadett kutatása alapján közli és kommentálja: Barki Gergely: Vezérek, szervezők, rendezők. Pillantás a Nyolcak kulisszái mögé. *A Nyolcak Szerk.*: Markója Csilla, Bardoly István. Pécs, 2010. 39.

ten is bemutatják. A négy nyelvűre tervezett katalógus szövegének megírására Lyka Károlyt kérték fel, a kiállítás kurátorának („igazgatójának”) Déry Bélát nevezték ki.¹¹

Tihanyi így folytatja beszámolóját Itókának: „Egy másik kiállítás is van készülőben Kunfi [Zsigmond] mondta Bernben lesz.¹² Erről talán ti tudtok? Legjobb volna a terv ami ezen az országos népnépzésen kívül esik.” Feltehetően Tihanyiék félreértettek valamit. Kunfi Zsigmond, az akkori közoktatásügyi miniszter február 4-én utazott Bernbe, hogy részt vegyen a nemzetközi szocialista kongresszuson, és több mint egy hétig ott maradt, hogy tárgyalásokat folytasson. Ezek során vetődhetett fel egy berni kiállítás ötlete. Valószínűleg azonban ez a kezdeményezés alakult át a hónap közepén Kernstok javaslatára a Zürichben rendezendő kiállítássá. Mindebből az tűnik ki, hogy a Nyolcak tagjai a csoportrésztételről szerzett információkat megvitatták egymás közt.

Egy harmadik elképzelés, amelyről Tihanyi ugyanott ír, a Nyolcak és az aktivisták közös tárlaton való bécsi bemutatását célozta volna: „Bécsbe kaptunk meghívást egy új csoporttól; »Bevegung freie kunstler Wien [helyesen: Freien Bewegung, Wien] Kärtner strasse 4«. Ez már hirdeti a 8-ak és a »Ma« együttes kiállítását májusra. Együtt bajosan lesz valami. A hely azt hiszem kicsi és hogy a bécsiek minden megállapodás nélkül hirdetnek ilyen kiállítást abban Orbánnak van része. Itt járt ugyanis a dec[ember]-ben egy bécsi ifjú költő – Orbán egy barátjának barátja. Berényéknél hallottam, hogy ilyen tervei vannak, de a zavaros idők miatt nem tartottam időszerűnek. Mindenesetre okultam, látva, hogy a k[edves] kollégáim közül senki se küldte hozzám az urat tájékozódni. Pedig akkor nekem egész collectióm volt együtt. Még most is együtt van és én már pihatólom, hogy nem csinálhatnék egyedül kiállítást Bécsben ősszel? Nem tudom minek mennék pár képpel újra?”

A bécsi kezdeményezés Orbán Dezsőtől eredhetett tehát, aki közös kiállítást szeretett volna az aktivistákkal – talán azért, hogy kiengesztelje Kassákot, amiért 1917-ben az Ernst Múzeum kedvéért az utolsó pillanatban visszalépett a MA keretében való bemutatkozástól.¹³ A közös kiállítás tervét eszerint megtanácskozta a Nyolcak több tagjával is, de Tihanyinak, akivel viszonyuk régóta terhelt volt,¹⁴ nem szólt. Tihanyi emiatt részben megsértődött, részben pedig inkább saját kiállítást szeretett volna Bécsben, úgyhogy nem állt érdekében a közös fellépés forszírozása. (Önálló bécsi kiállítása egyébként 1920 márciusában megvalósult.)¹⁵

¹¹ A svájci műkiállítás. *Budapesti Hírlap*, 1919. március 13. 6. – ld. még: *Pesti Hírlap*, 1919. március 13. 5.

¹² Ld. egyebek mellett: Kunfi Svájci útja. *Budapesti Hírlap*, 1919. február 5. 2-3.; Kunfi a magyarok berni sikeréről. *Friss Újság*, 1919. február 14. 2.

¹³ Orbán és Kassák ezirányú konfliktusáról bővebben ld. Rockenbauer 2014. i. m. 271-278.

¹⁴ Orbán és Tihanyi konfliktusáról, illetve a Nyolcak belső viszonyairól ld.: Rockenbauer Zoltán: A Nyolcak egymás közt. *Nulla dies sine linea. Tanulmányok Passuth Krisztina hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Berecz Ágnes, L. Molnár Mária, Tatai Erzsébet. Budapest, 2007. 82-89.

¹⁵ Bővebben ld.: Passuth Krisztina: *Tihanyi Lajos. Egy bohém festő Budapesten, Berlinben és Párizsban*. Budapest, 2012. 111.

Szó volt azonban róla, sőt a jelek szerint döntés is született, hogy 1919 őszén megrendezik a „Nyolcak Negyedik tárlatát” – miként Tihanyi erről is említést tesz az Itókának írt levélben: „Ezen kívül elhatározott dolog hogy novemberben lesz új nagy 8ak kiállítás. Addig a szegény Pestiek Vaszaryt bámulhatják. Megjegyzem nem is rossz csak éppen hogy gyökere nincs ennek a picturának [...] – és gúnyosan hozzátesszi: – Van egy »hadviselt« kiállítás¹⁶ is Márffyval aki nagyon rossz és a többi is mind. A fiúk közül nem lépett fel senki, mint »rokkant festő«. Nesze neked művészet, ha ott még ilyen nincs.” (2. kép)

Bár láthatóan Tihanyi erős malíciával ír a csoport tagjairól – így különböző okokból megkapja tőle a magáét Kernstok, Márffy, Orbán, és bizonyos fokig még Berény is – az új Nyolcak kiállítás ötlete őt is lelkesítette. Ám a levél megírását követően három nap múlva e terveket elsöpörték a történelmi események, március 21-én kikiáltották a Tanácsköztársaságot. Kernstok többé már nem volt kormánybiztos, a Nyolcak tagjai közül többen is új politikai szerepbe kerültek, a tervezett kiállítások ügye háttérbe szorult a magánkézben lévő műkincsek köztulajdonba vételére, a művészeti kataszter kidolgozása és hasonló ügyek mögött.

Déry Béla, a Nemzeti Szalon igazgatója 1919. június 27-én már így írt a Közoktatásügyi Népbiztossághoz: „Külföldi kollekciók bemutatása technikai okokból nem volt szerepeltethető, ép így elmaradt a »Céhbeliek« Magyar Képzőművészek Körének ez év tavaszára tervezett kiállításának bemutatása, valamint a »Nyolcak« elnevezésű művészcsoport kiállításának immár harmadízben szándékolt megrendezése.”¹⁷ A Kommün bukása után az eredetileg novemberre tervezett kiállításnak többé nem volt realitása. Részint a politikai fordulat miatt, részint mert a Nyolcak tagjai közül addigra többen emigráltak.

II. A NYOLCAK TAGJAINAK AKTIVITÁSA A FORRADALMAK ALATT

Témánk szempontjából a legegértelműbb Czóbel Béla esete. Ő tartósan külföldön dolgozott, és a Nyolcak tevékenységében is csak érintőlegesen vett részt, jóllehet a csoporthoz való tartozását azokon a kiállításokon is megerősítette, melyekre nem küldött képet. 1914 augusztusától Hollandiában élt, és nem jött haza a forradalmak hírére sem. 1919 októberében Berlinbe költözött. Hosszú élete során mindvégig kívül maradt a világnézeti és közéleti problémákon, ami már csak azért is különös, mivel testvérei közül ketten is a baloldali politika befolyásos alakítói lettek. Öccse, Ernő már gimnazistaként 1903-ban belépett a Magyar Szociáldemokrata Pártba, 1919-ben a kommunista mozgalom egyik erős emberévé vált. A Tanácsköztársaság idején a Hadügyi, majd a Külügyi, később pedig a Közoktatásügyi Népbiztosság keretében dolgozott, majd mint a Vörös Hadsereg csapatainak szervezője – 1919 május-júni-

¹⁶ Hadviselt művészek kiállítása, Budapest, Múcsarnok, 1919. március 9–23.

¹⁷ A Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület felirata a Közoktatásügyi Népbiztossághoz, melyben a Nemzeti Szalon állami kezelésbevételeit kéri. Budapest, 1919. június 27. *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete*. Sajtó alá rend. Kiss Dezső. Szerk. és bev. Németh Lajos. Budapest, 1960. 126.

2. Kelen Imre: Tihanyi Lajos, 1919.
Lappang. Repr. *Színházi élet*, 1919.
április 20–26., 19.

Horváth Bélának: „Czóbelt nagyra tartotta az öreg [t. i. Kernstok Károly]. Czóbel ekkor Hollandiában volt. Nyergesen kijött Kun Béla az iskola elején. Kun: »Mondja, mit tehetek én kérem a művészek és művészet érdekében?« »Kérem, hozassa haza Czóbel Bélát Hollandiából külön vonaton.« – Őt tartotta a legerősebbnek a Nyolcokból.”¹⁹ Ám nem valószínű, hogy Kun Béla komolyan fontolóra vette volna a kérést.

Kernstok, a szépművészeti ügyek kormánybiztosa

A forradalmi időszak első szakaszának politikai szempontból meghatározó egyéniségének Kernstok Károly számított a Nyolcak közül. Baloldali-liberális elkötelezettsége régóta közsímből volt, 1914-ben alapító tagja lett a Jászi Oszkár vezette Országos Polgári Radikális Pártnak. Az őszirózsás forradalom kirobbanásakor Kernstok egy kétszáz tagú küldöttség élén bejelentette a Képzőművészeti Egyesület csatlakozását a Nemzeti

usában – parancsnokként részt vett az északi hadjáratban. Ezt követően a proletárdiktatúra bécsi követének nevezték ki, amit két hónapon keresztül, a rezsim bukásáig látott el. Nővérük, Zóbel Irén ugyancsak aktívnak számított a mozgalomban, férje pedig nem volt más, mint Pogány József, a Kommün rettegett, hadügyi, majd külügyi, utóbb közoktatásügyi népbiztosa, kinek nevéhez egyebek mellett számos rossz emlékű, kulturális döntés is fűződik, köztük a *Nyugat* folyóirat betiltása. Mindenesetre furcsa, hogy ilyen családi háttérrel Czóbel Béla semmiféle szerepet nem vállalt a hazai eseményekben. A visszaemlékezések szerint a testvérek részéről történt kísérlet rá, hogy bevonják a politikába, de ettől mindig határozottan elzárkózott.¹⁸ Úgy tudni, hogy Kernstok is haza akarta hozatni külföldről, legalábbis Haranglábi Nemes József, az egyik nyergesi növendék ezt állította

¹⁸ Barki Gergely: „Testvére, Czóbel Ernő a Szovjetuniót megjárt vonalas pártember volt. Próbálta ő is behúzni a politikába, de Czóbel semelyik rendszernek nem adta be a derekát.” Ld.: Marton Éva interjúja Barki Gergellyel: *Magyar táj francia ecsettel. Czóbel a Művészet Malomban*. <https://artportal.hu/magazin/magyar-taj-francia-ecsettel-czobel-a-muveszetmalomban/>; Az információ Czóbel Bélára hivatkozva szóban is megerősítette nekem Kratochwill Mimi, a festő monográfusa.

¹⁹ Horváth Béla interjúja [Haranglábi] Nemes Józseffel. 1961. február 8. [Kézirat]. Horváth Béla hagyatéka. MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Adattár, ltsz.: MDK-C-I-217.

Tanácshoz,²⁰ így tagja lett a Károlyi-kormány mögött törvényhozó szervként működő Nemzeti Tanácsnak, ahol az irodalmi és művészeti szakbizottságot vezette. A szakbizottság tagjai közt, mások mellett, megtalálható volt Bartók Béla, Kodály Zoltán, Lukács György, Réti István, Lyka Károly, Márfy Ödön, Vedres Márk és Kassák Lajos is.²¹ Kernstok célja ekkor – bár az ötlet eredetileg nem tőle származott – egy önálló művészeti minisztérium létrehozása volt, amely átfogta volna a képző- és iparművészet, irodalom, zene, színház egészét annak érdekében, hogy megteremtse a művészek számára a nyugodt alkotáshoz való intézményi és anyagi hátteret.²² Már az év végén elterjedt, hogy „szépművészeti államtitkár” lesz,²³ ám ilyen pozíció nem jött létre, és kormánybiztosi kinevezésére is csak 1919. január 31-én került sor. Időközben a kormány elvetette az önálló művészeti minisztérium tervét, mondván, hogy azt „a mai viszonyok között nem tartja időszerűnek.”²⁴

Kernstok kormánybiztosi programja meglehetősen homályosnak bizonyult. Beiktatása után egy héttel Herman Lipót személyesen próbált tudakozódni nála: „Tegnap beszélgettem vele a Fészekben. Nagyon bizalmas volt irányomban, de úgy veszem észre, hogy nincsenek még határozott tervei.” – írta a naplójába.²⁵ Egy hónappal később a *Déli Hírlap* közölt nagy interjút Kernstokkal „a jövő művészeti feladatairól”,²⁶ de ő ezúttal is inkább csak általánosságokról beszélt, így aztán *A Hét*-ben alaposan kipellengéreztek: „A kormánybiztos úr [...] úgy tesz, mintha értené a csíziót: programot ad. A program nem éppen újszerű, egy kevésbé konfúzus, de program! Nemzetközi kiállítás, szabadiskola, a Múcsarnok megreformálása – mintha már hallottunk volna ilyesfélét? [...] A kormánybiztos úr, ne legyünk igazságtalanok vele szemben, mégis mondott valamit. Nem sokat, csak annyit, hogy naponként egy kicsikét festegetni is szokott, mert mégis csak ez az igazi... Engedtessek meg nekünk, hogy kételkedjünk benne, vajon csakugyan ez az úgynevezett igazi? A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a politikai ezermesterré színesedett vagy kétszínesedett Kernstok úgy fest, mint egy született kormánybiztos. A programja pedig azt látszik igazolni, hogy úgy kormányoz, mint egy festő.”²⁷

A némiképp döcögősnek tűnő hivatali munkálkodásai mellett Kernstok leginkább a radikális párt szervezésével volt elfoglalva, melynek következtében február 23-án az

²⁰ *Világ*, 1918. október 31. 5.

²¹ A magyar művészeti minisztérium. *Világ*, 1918. december 24. 9.

²² Forgács Erzsébet interjúja Kernstok Károllyal: Művészeti minisztérium. *Köztársasági Ujság*, 1919. január 5. 7. – ld.: „Az utak elváltak”. A magyar képzőművészet új utakat kereső törekvéseinek sajtó visszhangja. Szöveggyűjtemény. 1919. Gyűjtötte és válogatta: Tímár Árpád. *Enigma*, 25. 2018. no. 93.

²³ Uo.

²⁴ Nem lesz szépművészeti minisztérium. *Pesti Napló*, 1919. január 22. 6. – ld.: „Az utak elváltak”. 1919. i. m.

²⁵ Hermann naplók, 1919. február 7. – *Enigma*, 25. 2018. no. 93. 43.

²⁶ Kernstok Károly a jövő művészi feladatairól. *Déli Hírlap*, 1919. március 9. 2. – ld.: „Az utak elváltak”. 1919. i. m.

²⁷ Kernstok fenn ül a bakon. *A Hét*, 1919. március 13. 169. – ld.: „Az utak elváltak”. 1919. i. m.

3. Tihanyi Lajos: Szamuely Tibor portréja, 1913. Olaj, vászon. Lappang.

Esztergom vármegyei radikális párt elnökének választották.²⁸ Március 17-én Kunfi közoktatásügyi miniszter feloszlatta a Magyar Országos Képzőművészeti Tanácsot és a Tanács hatáskörébe utalt feladatok vitelét ideiglenesen a szépművészeti ügyek kormánybiztosára bízta.²⁹ Kernstok kiterjesztett hatáskörű megbízatása azonban mindössze három napig tartott. A Tanácsköztársaság kikiáltásával kormánybiztosi pozíciója megszűnt, és mivel nem állt be a kommunisták közé, a továbbiakban politikailag súlytalanná vált. Nem lett ugyan kifejezetten kegyvesztett, de magas hivatalt többé már nem tölthetett be. Elfogadta ugyanakkor Lukács György felkérését, hogy a Haris közí Szabadiskola államosításával – lényegében bezárásával – Nyergesújfalun hozzon létre

művésztelepet fiatal alkotók számára.³⁰ Az új szabadiskola megszervezésében tanítványai, Lukács Hugóné Bernáth Ilma és Goszthonyi Mária festőművészek voltak segítségére, az előbbi civilben Szamuely Tibor titkárja volt. A hírhedt népbiztoshoz további kapcsolat fűzte Kernstokot, mivel tanítványai közé tartozott Szilágyi Jolán, Szamuely felesége is. „Noha Kernstok nem volt a Kommunista Párt tagja – emlékezett vissza Lukácsné Bernáth Ilma – iskolája a legkivételezettebb kolónia volt, ahová a direktórium legtöbb tagja kijárt. Minden népbiztos előadást tartott a parasztoknak.”³¹ Így júniusban Kernstok vendégként megfordult a művésztelepen többek között Kun Béla és Szamuely Tibor is – s ez a Kommün bukása után nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Kernstokot letartóztassák.³²

Pedig dacára a jól ápolt személyes kapcsolatoknak, a kommunista vezetés nem volt elégedett a nyergesújfalui szabadiskola tevékenységével. Miként Szamuelyné Szilágyi Jolán írja: „Tibor egyik nap Nyergesújfalura látogatott. Ott nyaralt Kunné a családjával, Tibor meglátogatta őket és Kernstokot az iskolát is. Visszajövet részletesen beszámolt a tapasztalatairól. »Igazad van – mondta –, Kernstokot tisztellem, szeretem, és volt sok

²⁸ Bővebben ld.: Bodri Ferenc: *Kernstok Károly és vendégei, látogatói Nyergesújfalun*. Tatabánya, 2000. 111–114., 121.

²⁹ (A képzőművészeti tanács feloszlata.) *Pesti Hírlap*, 1919. március 18. 8.

³⁰ Vö.: Kovács Bernadett: *Kernstok Károly*. Budapest, 2015. 63.; Gréczy Emőke: Az a bizonyos ötven nap Nyergesújfalun. *Artmagazin* 2014, 4. 38–43.

³¹ Horváth Béla interjúja Lukácsné Bernáth Ilmával. 1956. február 13. [Kézirat]. Horváth Béla hagyaték. MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Adattár, ltsz.: MDK-C-I-217.

³² Vö.: Bodri 2000. i. m. 113., 132.; Gréczy 2014. i. m.

rendes növendék is, de voltak ott fellengzős, fülledt, lelkendező, pózoló sznobok. Ezek 'tolsztojánusok'! Legszívesebben egy kézigránátot hajítottam volna közéjük» – mondta és nevetett.³³ (3. kép)

Berény Róbert és Pór Bertalan a direktóriumban

Március 21-dikével a művészeti élet irányítása a frissen alakult direktóriumokhoz került, és Kernstok helyett ezúttal újabb Nyolcak tagok kerültek befolyásos pozíciókba. Berény Róbert a Művészeti és Múzeumi Direktórium festő tagja lett, titkárnak Pór Bertalant kérték fel. (A direktóriumot kezdetben Pogány Kálmán majd Antal Frigyes vezette, tagjai voltak még: Ferenczy Béni szobrász, Kozma Lajos iparművész, Lessner Manó építész, továbbá Wilde János műtörténész.)

A Forradalmi Kormányzótanács március 22-én határozatot hozott a magánkézben lévő műkincsek összeírásáról és köztulajdonba vételéről, a művészeti direktórium első és legfontosabb feladata tehát a rekvirálás lett. A frissen kinevezett közoktatásügyi helyettes-népbiztos, Lukács György a múzeumügyekben jártas Pogány Kálmánt, Antal Frigyes, Kenczler Hugót és Wilde Jánost bízta meg a begyűjtéssel, amelyhez karhatalmat is rendelt.³⁴ Mivel Pogány és Antal már a Károlyi-kormány idején előkészítette a listákat, a különítményesek igen gyors és alapos munkát végeztek; a tulajdonosoknak nem maradt idejük a műtárgyakat sem eladni, sem elrejtetni. A román előretörés idején, április 24-én Pogány Kálmánt kinevezték a Vörös Hadsereg zászlóaljparancsnokává, és Szeghalomra vezényelték. A Művészi és Múzeumi Direktórium vezetését ekkor Antal Frigyes vette át, a május 20-án lemondott Berény Róbert helyére pedig Pór Bertalan lépett,³⁵ akinek feladatai közé tartozott, hogy a lefoglalt műkincsekből reprezentatív kiállítás nyíljon a Szépművészeti Múzeumban. „Pogány Kálmán bevonult katonának, rám hagyta a rendezés befejezését. A kiállítás szervezését egész apparátus végezte. Kenczler Hugó intézte a képek beszállítását, egész hadserege volt erre, akik kimentek vidékre és felkutatták a műalkotásokat. Emlékszem, kaptam egyszer egy levelet Andaházi Kasnyáktól [sic!]³⁶, aki azt írta, hogy: Kedves Bercikém! Elvettétek a kenyereket, most adjatok nekem kenyeret. Erre beosztottuk a begyűjtő brigádba. Ezek mindenfelé utaztak az országba, természetesen fizetést kaptak. Körmendi-Frimm [Ervin]

³³ Szamuely Tiborné Szilágyi Jolán: *Emlékeim*. Budapest, 1966. 110.

³⁴ A Lukács György által jegyzett hivatalos megbízás szövegét ld.: *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 131–132.; A kérdés kutatásával Molnos Péter több írásában is foglalkozott. Ld. egyebek mellett: Molnos Péter: A Nyolcak a bíróság előtt. *Enigma*, 18. 2011. no 69. 140–142.; Molnos Péter: A Nemes-gyűjtemény modern külföldi festményei. *El Grecótól Rippl-Rónaiig*. Nemes Marcell, a mecénás és gyűjtő. Szerk. Németh István, Radványi Orsolya. Budapest, 2011. 112–113.; Molnos Péter: *Elvesztett örökség – Magyar műgyűjtők a 20. században*. Budapest, 2017. 227–228.

³⁵ Az ide vonatkozó rendeleteket ld.: *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 40–41.

³⁶ Andaházi Kasnya Béla festő, politikus.

és sokan mások, vagy tíz-tizenöten tartoztak ebbe a csoportba.”³⁷ A több mint másfélszáz magán- és egyházi gyűjteményből kétségkívül páratlan minőségű műkincsegyüttest sikerült összeharcsolni, amely a reneszánsztól a posztimpresszionistákig reprezentálta az európai művészettörténetet, köztük olyan művészek alkotásaival, mint Tintoretto, Greco, Goya, Rembrandt, Rubens, Turner, Manet, Monet, Renoir, Cézanne, Gauguin, Van Gogh... hogy csak néhányat említsünk a legfényesebb nevek közül. És mellettük megtalálható volt persze a magyar festők széles spektruma Munkácsytól Rippl-Rónaiig, valamint keleti szőnyegek, ezüst- és aranytárgyak, porcelánok: sok ezer műalkotás került állami kézbe. *A köztulajdonba vett műkincsek első kiállítása* címet viselő tárlat Lukács György bevezetőjével június 14-én nyílt meg a Műcsarnokban. „Gyönyörű kiállítás volt, csak a világ legnagyobb múzeumai hasonlítanak hozzá – lelkesedett utólag is Pór Bertalan. – Mikor én bekapcsolódtam, az anyag nagy része már el volt rendezve, de főleg a magyar részt én csináltam. Rippl, Hollós és a hozzájuk hasonló művészek képeinek elrendezése az én feladatom volt.”³⁸

A direktórium másik nagy horderejűnek szánt intézkedése az úgynevezett *művészkataszter* összeállítása volt. Ötletét Herman Lipót vetette fel a Fészekben 1919. március 25-én, ahol a képzőművészek Kernstok Károly elnöklete alatt az új helyzetből fakadó teendőkről tartottak gyűlést. Itt „elfogadták Herman Lipót indítványát, hogy a művészek gazdasági támogatása céljából Képzőművészeti Nyilvántartó Iroda állíttassék fel, amely működését azonnal megkezdi.”³⁹ Az Iroda feladata lett volna, hogy a művészeket egy kérdőív kitöltését követően nyilvántartásba vegyék, és kiválasszák közülük azt a 150 művészt, aki állami támogatásban (illetve megrendelésben) részesülhet, valamint 80 rajztanárt, akiket a proletár állam alkalmaz majd. Pogány Kálmán sebtiben rendeletet adott ki, miszerint „a művészeti direktórium nyilvántartásuk s anyagi ügyeik rendezésének megkönnyítése végett haladéktalan szakszervezeti tömörülésre szólítja fel az összes művészeket és pedig a festők, grafikusok és szobrászok a Rajzolóművészek szakszervezetébe [...], az iparművészek az Iparművészek szakszervezetébe [...], az építészek pedig az Építészek szakszervezetébe [...] lépjenek be.”⁴⁰ Az egyesített képzőművész szakszervezet elnöke Herman Lipót lett, aki az adminisztratív munka elvégzéséhez közvetlenül Berénytől kapta a direktívákat. „A szervezés elég jól megy. Ma Berénnyel beszéltem telefonon, mint a direktórium egyik tagja, ő adja az utasításokat. Nagyon kellemes engedelmeskedni, csak legyen, aki parancsol” – jegyezte fel a naplójába március 30-án Herman.⁴¹ Azonban hamarosan rá kellett döbbsennie, hogy valójában igen hálátlan feladatot

³⁷ Pór Bertalan emlékezése a Tanácsköztársaság művészeti életére. *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 145–146.

³⁸ Uo., 146.

³⁹ Képzőművészek szervezkedése. *Pesti Napló*, 1919. március 27. 7. A művészkataszterről ld.: Bardoly István írását az *Enigma* 93. számában.

⁴⁰ *Pesti Napló*, 1919. március 30. 7.

⁴¹ Herman Lipót naplói, 1919. március 30. – közölve: *Enigma*, 24. 2017. no. 93. 56., 58.

4. Herman Lipót: Önarikátúra, 1919.
Lappang. Repr. *Színházi élet*, 1919.
május 4–10., 31.

vett a nyakába. A döntésekbe ugyanis újabb szereplők – ezúttal a szakszervezetben belülről – kaptak beleszólási jogot: „Ők [t. i. a direktórium tagjai] fogják megítélni s beosztani a művészeket Pór Berci, Tihanyi, Nemes-Lampérth s Uitz segítségével – írta Herman április 13-án, és hozzátette: – Nem valami szélsőségektől ment vélemények, bár Berény igen értelmes ember. Persze a művészettel foglalkozó társaim legnagyobb része szorongva tekint a határozat elé, s lehet, hogy egyelőre nem is minden ok nélkül.”⁴² (4. kép) Egyre világosabban látszott ugyanis, hogy a művészek tömeges anyagi ellátására nemigen lesz forrás, miközben a kiválasztás a művészi kvalitásról mindinkább a politikai megbízhatóság felé tolódott el. A kont-

raszelekció nem kevés belső feszültséget és félelmet gerjesztett a művészek között. Hermannak pedig cseppet sem volt ínyére Uitz és Nemes-Lampérth – azaz a Proletár Képzőművészeti Műhely kinevezett vezetői –, valamint a Nyolcak további aktivizálódott tagjainak (Tihanyi, Czigány és Orbán) doktrinersége: „A művészek szelektálása, melyet Berény a festő intézőbizottságra bízott, a héten megindult, néhányszor benn voltam a tárgyalások alatt, nem sok jót ígértem magamnak a dologból s ma már láttam, hogy milyen ingerült hatást váltott ki az emberekből. Nagy galiba lesz ebből, azt hiszem nem is vihető véghez minden döccenés nélkül. Hiába, az emberek nagy része nem akarja belátni, hogy az jogos dolog, hogy Berény, Czigány és Orbán ítélkezzék többek közt arról, hogy ki jogosult művészete révén állami eltartásra, s ki nem. Azzal természetesen nem foglalkoznak, hogy vajon szükségük lesz-e erre, s lesz-e elegendő pénz hozzá, hogy valósággal el is tartassék az a sok ember, akit most erre kijelölnek. Természetes, hogy hiúságában van megbántva a legtöbb ember, akiről nem állapítják meg rögtönösen, hogy nagy művész, ki megérdemli, hogy az állam eltartsa. Ez a Berény intelligens ember, de neki is az a tulajdonsága, mint a legtöbb lusta, spekuláló könyvembernek, hogy teorizál s az élettel semmi kontaktusa nincsen. Odahaza kigondol valami elvet, melyet aztán rá akar szorítani az emberekre. Ez az Orbán pedig kegyetlen, mint amilyen csak a tehetségtelen ember tud lenni – ezzel rosszul választottam nagyon, hogy belevontam a munkánkba. De hát igen szorgalmasnak és ügybuzgónak mutatkozott. Csáktornyai már okosabb, de túlságosan gyerekes. Azt hiszem, hogy ez a szelektálási kísérlet bukásukat fogja előidézni – amit nem is olyan nagyon bánnék. A lajstromozást holnap akartuk elkezdni, de valószí-

⁴² Herman Lipót naplói, 1919. április 13. – uo. 63.

nűleg megint elhalasztjuk kissé.” – írta a május 18-i keltezéssel Herman.⁴³ A viták odáig vezettek, hogy két nap múlva Berény Róbert lemondott, amit a Kommün bukása után lelkiismereti döntésként indokolt: „Május 20-án, midőn a festőművészek kataszterének megcsinálásánál demokratikus szellemű cselekvési módomat a Népbiztosság diktatórikus elintézési módjával sem lelkiismeretem szerint, sem a művészkollégák érdekeit szem előtt tartva – kikkel eljárási módomat előzőleg ismerttettem nyilvános ülésen, tehát szavam is kötött – összeegyeztetni nem tudtam, levontam a konzekvenciákat és írásban (mely irat másolata birtokomban van) lemondottam a Közökt. Népb.-nak.”⁴⁴ Berény Róbert lemondását a direktóriumban árulásnak tekintették. Wilde János úgy ítélte meg, hogy Berény tulajdonképpen összejárt az úgymond „ellenforradalmi és burzsuj” szakszervezettel a direktórium által támogatott Nemes-Lampérth Józseffel szemben.⁴⁵ „Berény helyére egyhangúlag Pórt szeretnénk meghívni; őt tartjuk az egyetlen intranzigens embernek. Te hozzájárulsz?” – zárta kérdéssel a levelét Wilde a fronton lévő Pogány Kálmánnak.⁴⁶ Pór Bertalant azonnali hatállyal kinevezték Berény helyére.

Orbán, Czigány, Tihanyi

A Herman által emlegetett, és a kataszteri szelekcióban ezek szerint aktívan résztvevő „nyolcasok” egyéb forradalmi tevékenységéről viszonylag keveset tudni. Orbán Dezső a január 14-én megalakuló *Képzőművészek Szövetsége* nevű szervezet alelnöke volt, a választmányban mások mellett Kmetty, Nemes-Lampérth és Tihanyi is helyet kapott.⁴⁷ Később, már a szakszervezet tagjaként Orbán intézte a művészek festékekkel való ellátását.⁴⁸ Czigány Dezsőről egyelőre még kevesebb információ áll rendelkezésre. Hogy pontosan mivel vívták ki Herman Lipót ellenszenvét, csak sejtethető: feltehetően kizárólag az általuk „progresszívnek” tartott művészeket támogatták, függetlenül a kvalitástól. „A 8-asokkal sok baj van, de tán már nem sokáig.” – jegyezte fel július 26-án, majd a Tanácsköztársaság bukása után így összegezte a velük való küzdelmet: „Bizony, sok méltatlan bántalomban kellett részesülni sok rendes embernek a kommün alatt ostoba akarnokoktól, holmi Pór, Orbán, Tihanyi-féle fiúktól, Uitzról és Lampérthről, a 2 kis Lenin-fiúcskáról nem is szólva.”⁴⁹

⁴³ Herman Lipót naplói, 1919. május 18. – uo. 77.

⁴⁴ Berény Róbert levele a Magyar Katonai Parancsnokságnak, Budapest, 1919. augusztus 23-án. – közölve: Kontha Sándor: Két művész a Tanácsköztársaságban. *Ars Hungarica*, 7. 1979. 96.

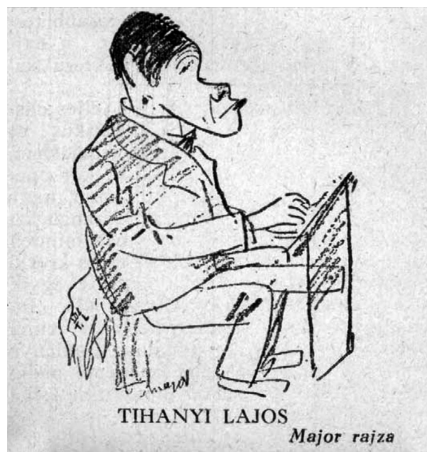
⁴⁵ Ld.: Wilde János levele Pogány Kálmánnak, 1919. május végén. – közölve: Wilde és a Bécsi iskola, 2. Szerk. Bardoly István, Markója Csilla. *Enigma*, 21. 2015. no 84. 100–101.

⁴⁶ Uo., 102.

⁴⁷ Ld.: Megalakult a Képzőművészek Szövetsége. *Népszava*, 1919. január 15. 7.; A Képzőművészek Szövetségének megalakulása. *Magyarország*, 1919. január 18. 6.

⁴⁸ Dévényi Iván: Orbán Dezső. *Látóhatár*, 1968. március–április. 330–335. – újraközölve: Dévényi Iván: *Arcképek a XX. század képzőművészetéből*. Budapest, 2007. 93.

⁴⁹ Herman Lipót naplói, 1919. november 10. – közölve: *Enigma*, 24. 2017. no 94.

5. Major Henrik: Tihanyi a Haris-közi szabadiskolában tanít, 1919. Lappang. Repr. *Színházi élet*, 1919. február 2-9., 21.

Tihanyi kétségkívül egyike volt a Kommün leglelkesebb híveinek.⁵⁰ Ebben szerepet játszhatott régi ismeretsége Szamuely Tiborral, akiről 1913-ban portrét is festett. A kataszteri munkában Pór Bertalan visszaemlékezése szerint ő volt a „legharcosabb.”⁵¹ Berény lemondása után, akárcsak Wilde, ő is levélben panaszkodott Pogány Kálmán-nak: „amikor elmentél még volt értelm, hogy katona légy [...], most, amikor a legnagyobb szükség volna a jelenlétedre sajnálattal nélkülözünk. Nélküled a direktórium szinte képtelen az igazi munkára. Fejetlenség uralkodik, aminek sajnálatos eredménye az is, hogy Berény már lemondott, megunva a sok hercehurcát visszavonást és felelősséget, amit egyedül nem képes vállalni.”⁵² A

Kommün bukását követően Tihanyinak bizonyosan nem kellett volna menekülnie, politikai elkötelezettségéből mégis az emigrációt választotta.

A Tanácskormány apróbb kedvezményekkel honorálta a lojalitást. A Közoktatásügyi Népbiztosság több alkalommal is képvásárlásokra szánta el magát. Így a Nyolcak közül Czigány, Orbán, Pór, Tihanyi és Márffy adott el néhány képet az államnak.⁵³ Berény mint direktóriumi alkalmazott havi 1800 koronás illetményben részesült (a lemondása miatt csonka május hóért azonban már nem vette fel a fizetését).⁵⁴ Az összeomlás után a lapok azt írták, hogy forradalmi plakátjáért fél-

⁵⁰ Tihanyira vonatkozólag: Majoros Valéria Vanília: *Tihanyi Lajos. A művész és művészete*. Budapest, 2004. 72-75.; Passuth 2012. i. m. 95-99.

⁵¹ Pór 1960. i. m. 144

⁵² Tihanyi Lajos levele Pogány Kálmánhoz, Budapest, 1919. május 24. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Emlékanyag gyűjtemény, ltsz.: 14.042. – közli: Majoros 2002. 120-121.

⁵³ Vásárol a tanácskormány. *Az Est*, 1919. április 27. 3.; Szabó Júlia: Pogány Kálmán, tudománytörténetünk elfelejtett alakja. *Művészettörténet – Tudománytörténet*. Szerk. Aradi Nóra. Budapest, 1973. 205. – újraközölve: Szabó Júlia: *Utak és tanulságok. Válogatott művészettörténeti tanulmányok és műkritikák*. Sajtó alá rend. Marosi Ernő. Budapest, 2014. 473.; *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek*. Sajtó alá rend. Petrák Katalin, Milei György. Budapest, 1959. 364. – a vásárolt művek jegyzéke közölve: Gerelyes Ede: *A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában. 1918-1919*. Budapest, 1967. 361-363.

⁵⁴ Berény Róbert levele a Magyar Katonai Parancsnokságnak, Budapest, 1919. augusztus 23-án. – közli: Kontha 1979. i. m. 96.

millió koronát fizettek neki,⁵⁵ ám ezt Berény a Katonai Parancsnokságnak írt levelében cáfolta, számlával igazolva, hogy a munkáért mindössze 2000 koronát kapott. A cáfolatot a sajtóban is közzétette.⁵⁶ Pór Bertalan javadalmazása Berényéhez hasonló mértékű lehetett.

Oktatói kinevezések, szabadiskolák

Mindezeknél azonban sokkal több lehetőséggel kecsegtetett a Nyolcak festőinek fokozott jelenléte az államilag támogatott oktatásban, különös tekintettel az iskolán kívüli, felnőtt szabadiskolákban végzett munkára, amitől a népbiztosság a proletár tömegek képzettségi és műveltségi szintjének emelését várta.⁵⁷ (5. kép) Ez a művész-tanárokra nézve a rendszeres anyagi juttatáson kívül nem utolsósorban azzal az előnnyel is járt, hogy műtermek mentesültek a lakásrekvirálások alól.⁵⁸ A tanács hatalom részint a már korábban is működő szabadiskolákat államosította, részint újakat hozott létre. Így került sor a Haris közti iskola kollektivizálására, és egyben Lukács rendelete nyomán a nyergesújfalu művésztelep létrehozására Kernstok vezetésével.⁵⁹ Berény Róbert 1918. október végén alapított Városmajor utcai iskoláját⁶⁰ szintén állami tulajdonba vették ugyan, de áprilisban mesteriskolai rangra emelték, és a volt tulajdonost, azaz Berényt bízták meg a vezetésével.⁶¹ Berény fizetés nélkül vállalta a növendékek oktatását, ugyanakkor az iskola számára kiutalt állami támogatást elfogadta, így anyagi veszteség nem érte.⁶² Margitay Ernő a Tanácsköztársaság művészeti politikájáról már a bukás után írt

⁵⁵ Ld. egyebek mellett: Mibe került a bolsevik propaganda? *Pesti Napló*, 1919. október 23. 4.; Félmillió. *Az Est*, 1919. október 24. 1.; (A közoktatásügyi népbiztosság milliói.) *Pesti Hírlap*, 1919. október 24., 4.; A közoktatásügyi népbiztosság propaganda költségei. *Népszava*, 1919. október 24. 4.

⁵⁶ Ld. uo., valamint: Berény Róbert: Nyilatkozat. *Az Ember*, 1919. november 13. 31.

⁵⁷ Rónai György: Intézkedések és tervek a művésznevelés megreformálására 1918 és 1919-ben. *Művészettörténeti Értesítő*. 19. 1970. 141–144.

⁵⁸ Ld. pl. A Közoktatási Népbiztosság Művészeti és Múzeumi direktóriuma politikai megbízottjának levele az Országos Lakásbizottsághoz a balatoni művésztelepen dolgozó és a proletár művésziskolák vezetésével megbízott képzőművészek fővárosi műtermek mentesítése ügyében. 1919. május 31. *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 63.

⁵⁹ A tárgyra vonatkozóan bővebben ld.: Bodri 2000. i. m. 109–139.; *Szabadiskola Nyergesen*. A Kernstok Károly vezette 1919-es nyergesújfalu képzőművészeti szabadiskola. Összeáll.: Zsembery Dezső. Nyergesújfalu, 2009.

⁶⁰ Berény Róbert rajz- és festőiskolája. *Az Újság*. 1918. október 27. 15.

⁶¹ Művészeti mesteriskola. *Az Est*, 1919. április 15. 4.; Ld. még: Szij Béla: Berény Róbert életútja gyermekeivétől a berlini emigrációig. *A Magyar Nemzeti Galéria Közleményei*, 4. 1963. 121.

⁶² Vö.: Berény Róbert festőművész levele a közoktatásügyi népbiztoshoz, melyben közli, hogy a Művészeti és Múzeumi Direktoriumi tagságával kapcsolatos feladatait ingyen óhajtja végezni, 1919. május 10. *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 45.; A Közoktatásügyi Népbiztosság levele Berény Róbert festőművészhez, melyben megbízza magániskolájának állami támogatás mellett való vezetésével, 1919. május 14. Uo., 99., – ld. még: 190.

összefoglalójában azt állítja, hogy a mesteriskolai jelleg megadása formálisan egyébként nem történt meg: „E körül a kérdés körül viták, nézeteltérések, sőt érzékenykedések voltak, mert a Kernstock-féle iskola is számot tartott a mesteriskolai jellegre, viszont annak nem akarták ezt megadni, úgy hogy a kérdést végeredményben Lukács György függőben tartotta.”⁶³

A Nyolcakkal egyébként régi jó kapcsolatot ápoló Lukács György igazi lieblingje azonban a proletár képzőművészeti tanműhely volt, amit azért hoztak létre, hogy a tehetséges proletárgyermekeket segítsék a művésszé válás útján. A legnagyobb állami forrásokat is ide telepítették, vezetőül Uitz Bélát nevezték ki, a tanárok Nemes-Lampérth József és Medgyessy Ferenc lettek.

Pór Bertalannak tulajdonképpen nem volt szüksége rá, hogy szabadiskolában oktasson, őt ugyanis május 5-étől az Országos Képzőművészeti Főiskola festőművészeti tanszékének vezetésével bízták meg. (A szobrászati tanszék élére a Nyolcak kültagnak számító Vedres Márk került.)⁶⁴

Márffy Ödön próbálkozásait kevesebb szerencse kísérte. Több társával együtt, három nappal a Kommün kikiáltása előtt kezdeményezte, hogy Gödöllőn, a királyi kastélyban művésztelep működhessen,⁶⁵ s bár az ötlet helyeslésre talált a politikai vezetésben – és még április végén is támogatta mind a közoktatásügyi, mind a pénzügyi népbiztos⁶⁶ –, végül ez a terv kútba esett. A művészeti direktórium május végén úgy határozott, hogy Balatonfüreden jöjjön létre művésztelep, amelynek komolyságát, úgymond, „Márffy Ödön, Pór Bertalan és Ferenczy Béni az akcióban való részvétele biztosítja”.⁶⁷ A résztvevők tervezett névsora mutatja, hogy a gödöllőihez képest – ahol Márffy mellett még Herman Lipót, Csáktornyai Zoltán, Basch Andor, Gara Arnold, Falus Elek és társaik alkották volna a törzsgárdát – a balatonfüredi csapattal összevontan említett proletáriskolai vezetők névsorában már szinte csak a Nyolcak és az aktivisták képviselőit látjuk. Köztük találjuk Czigány Dezsőt, Orbán Dezsőt, Pór Bertalant, Tihanyi Lajost és Vedres Márkot, továbbá Nemes-Lampérth Józsefet és Uitz Bélát, valamint a Ferenczy-testvéreket: Bénit és Noémit.⁶⁸ A visszaemlékezések szerint a füredi szabadiskola vezetésével Márffyt bízták meg,⁶⁹ ám hogy

⁶³ Margitay Ernő: Vörös művészeti politika. *Magyar Iparművészet*, 22. 1919. 61.

⁶⁴ Új művészeti megbízások. *Pesti Napló*, 1919. május 13., 8.; *Hivatalos Közlöny*, 1919. május 22. 191.

⁶⁵ Márffy Ödön, Herman Lipót és más festőművészek levele Kernstock Károly szépművészeti kormánybiztoshoz, a gödöllői volt királyi kastélyban művésztelep létesítése tárgyában. 1919. március 18. A *Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 60–61.

⁶⁶ A közoktatásügyi népbiztos átirata a pénzügyi népbiztoshoz a gödöllői volt királyi kastély egy részének művésztelep céljára való felhasználása ügyében. 1919. április 8. Uo., i. m. 178.

⁶⁷ A Művészeti és Múzeumi Direktórium javaslata a Balatonfüreden létesítendő művésztelep részére 25.000 koronás javadalom utalványozására. 1919. május 22. Uo., 62–63.

⁶⁸ A Közoktatási Népbiztosság Művészeti és Múzeumi direktóriuma politikai megbízottjának levele az Országos Lakásbizottsághoz a balatoni művésztelepen dolgozó és a proletár művésziskolák vezetésével megbízott képzőművészek fővárosi műtermeinek mentesítése ügyében. 1919. május 31. Uo., 63.

⁶⁹ Bálint Lajos: *Ecset és véső*. Budapest, 1973. 160–161.; Zolnay László: *Márffy*. Budapest, 1966. 15.

6. Pór Bertalan plakátja a pesti utcán, 1919. május 1. © Fortepan, adományozó: Péchy László

7. Pór Bertalan és Tábor János plakátjai, 1919. május 1. © Fortepan, adományozó: Péchy László

ez a művésztelep elkezdhetette-e egyáltalán a működését a nyár folyamán, arról nincsenek ismereteink.

Júniusban az Epreskertben lévő Benczúr Mesteriskola helyén nyári rajztanárképző kurzus indult Mihalik Gyula vezetésével azok részére, akik a művészkataszteren belül nem rendelkeztek pedagógus képesítéssel. A tanfolyam tanári munkájában száz koronás óradíjjal, mások mellett Berény, Czigány és Vedres vett részt,⁷⁰ aminek külön érdekessége, hogy Czigány úgy taníthatott itt, hogy neki sem volt tanári képesítése.⁷¹ (Az átképző kurzus ilyen és hasonló anomáliái nagy felháborodást váltottak ki a rajztanárok körében.)⁷² Czigány Dezső továbbá egy csopaki művésztelep megszervezésére vett fel pénzt júniusban, de feltehetően az érdemi munkára itt sem jutott már idő.⁷³

Művészi tevékenység az év folyamán

Mint láttuk a Nyolcak tagjai – Czóbelt leszámítva – valamilyen mértékben mind részt vettek a szabadiskolai oktatásban, ám annál kevesebb megbízható információ áll rendelkezésünkre egyelőre, ami az autonóm művészeti tevékenységüket illeti. Ismerünk ugyan a Nyolcak festőitől 1919-re (vagy 1919 körülre datált) alkotásokat, ám ezek döntően sem formájukban sem tartalmukban nem utalnak a forradalmi változásokra. Az esetek

⁷⁰ Rónai 1970. i. m. 143., 147.

⁷¹ Vö.: Rum Attila: *Czigány Dezső*. Budapest, 2004. 171–172.

⁷² A Mihalik-féle rajztanári átképzésről bővebben ld.: Margitay 1919. i. m. 61–62.

⁷³ Uo., 171.

8. Uitz Béla és Dankó Ödön plakátjai, 1919. május 1.

© Forteapan, adományozó: Péchy László

többségében leginkább a korábbi irányokat követik – így pl. Tihanyitól *Pátzay Pál* vagy *Böloni Györgyné portréja*⁷⁴ –, illetve épp némi hátrálást jelentenek a modernizmus útján, mint Kernstok 1919-ben befejezett *Zivatar* című vászna⁷⁵ vagy a Haranglábi Nemes Józsefnéről készült, a korai naturalista stílusát idéző festmény.⁷⁶ Márffy 1921-es kiállításán kilenc olajképet is bemutatott 1919-re datálva,⁷⁷ ezek a sűrű, expresszionista beütésű, komorabb hangulatú táj- és arcképek, csendéletek átmeneti periódust képeznek a nyolcaskos konstruktív festmények és a húszas évek felszabadult dekorativitása között.⁷⁸ (I. tábla)

Par excellence forradalmi művészettel, úgy tűnik, csak a direktóriumot is megjárt két tag: Pór és Berény kacérkodott. Pór Bertalan *Vörös Hadsereg* pannója, amely a május 1-i ünnepség köztéri dekorációjának készült, és a Múcsarnok előtt, tehát kiemelt helyen volt kiállítva, sajnos elpusztult,⁷⁹ Berény befejezetlen murális kísérlete

⁷⁴ Majoros 2002. i. m. 30. és 61. kép.

⁷⁵ Kovács 2015. i. m. 64.

⁷⁶ Szabadiskola Nyergesen 2009. i. m. 85.

⁷⁷ Márffy Ödön festőművész gyűjteményes kiállításának katalógusa. 1921. január 29 – február 29. Budapest, Magyar Studio, 1921. ksz. 27–35.

⁷⁸ Ld. egyebek mellett: Olvasó férfi, 1919. Közölve: Rockenbauer Zoltán: Márffy. *Életműkatalógus*. Budapest–Paris, 2006. 215., illetve uo. az 1.2.31–1.2.32, valamint a 4.4.1.2–4.4.1.5 katalógusszámon lévő képeket.

⁷⁹ A vörös díszbe öltözött Budapest. *Népszava*, 1919. május 3., 6.; Kassák Lajos: *Egy ember élete*. Budapest, 1983. II.: 574–575.; *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája* 1959. i. m. 363.

9. Bíró Mihály és Berényi Róbert plakátjai, 1919. május 1.

© Fortepan, adományozó: Péchy László

sem maradt fent.⁸⁰ A Kommün legsikeresebb vizuális műfaja azonban vitathatatlanul a politikai plakát volt. Ugyancsak május 1-én került az utcákra Pór Bertalan sematikusabb „Feleségeitekért, gyermekeitekért előre!” feliratú műve,⁸¹ de a konstruktívabb megfogalmazású *Világ proletárjai egyesüljete!*, valamint Berényi emblematikussá vált *Fegyverbe! Fegyverbe!*, továbbá Uitztól a *Vörös katonák előre!* a korszak leghatásosabb képzőművészeti alkotásai lettek. (6., 7., 8. kép) Sajátos ugyanakkor, hogy mennyire ellentmondásosan ítélték meg a kortársak e plakátok kvalitását. Míg Uitz és Pór munkáiról nagy elismeréssel szólt az ekkoriban az aktivisták teoretikusává avanzsált Hevesy Iván, addig Berényiről azt írja: „elgondolása elcsépelt és triviális, művészi értéke is nagyon kevés.”⁸² A MÁ-val folyamatosan élesen polemizáló *Az Ember* c. lap zsurnalisztája Uitz plakátját vitriolosan gúnyolja, Berényin pedig ironizál.⁸³ Ugyanakkor Farkas Zoltán a *Vasárnapi Újság*ban két kolumnás, illusztrált cikkben méltatja mindhármasuk alkotását.⁸⁴ Aztán persze ősszel *Az Est* már mint gyomorforgató ízlésficamot említi Berényi művét, Kézdi-Kovács László – a Nyolcak régi ellensége – pedig azon háborog, hogy „a vörös ízléstelenségben tobzódó májusi

⁸⁰ Ld. Barki Gergely tanulmányát jelen kötetben.

⁸¹ Szélpál Árpád: *Forró hamu*. Budapest, 1984. 502.

⁸² Hevesy Iván: Az új plakát. *MA*, 4, 1919, 5. május 15. 107. – ld.: „Az utak elváltak”. 1919. i. m.

⁸³ Az új plakát. *Az Ember*, 1919. június 5. 13–14. – ld.: „Az utak elváltak”. 1919. i. m.

⁸⁴ F. Z. [Farkas Zoltán]: A Vörös Hadsereg plakátjai. *Vasárnapi Újság*, 1919. május 25. 238–239. – ld.: „Az utak elváltak”. 1919. i. m.

utca díszítések és a rémmesék plakátjai, nem egyhamar felejtődnek el. És ezek az emberek, meg a többi hozzájuk hasonló, elfoglalták a művészeti iskolák vezetését is, hogy rettentő ízléstelenségüket és barbár tudatlanságukat az új nemzedékbe is beojsák!”⁸⁵ (9. kép)

A téma ugyan további alaposabb kutatást igényelne, de jelen ismereteink szerint úgy tűnik, hogy a Nyolcak festőinek a közéleti tevékenység és az oktatás mellett 1919-ben meglehetősen kevés idejük maradt a tényleges alkotásra.

A Nyolcak szétszóródása

A Tanácsköztársaság bukása megpecsételte a csoport sorsát. Közös kiállításról szó sem lehetett, közülük többeknek a szabadsága is veszélybe került. Kernstokot már másnap, azaz augusztus 2-án letartóztatták.⁸⁶ Bár áprilistól rövid ideig vállalta az Esztergom vármegyei direktórium póttagságát, a bolsevik rendszerben tevékenesen szinte egyáltalán nem vett részt. Az a tény azonban, hogy a népbiztosok (Kun Béla, Szamuely Tibor, Ágoston Péter) rendszeresen megfordultak nála Nyergesen, és különösen, hogy Kun Béla családja nála nyaralt, elegendő volt, hogy haragosai a faluból feljelentsék. Három hétig Esztergomban tartották vizsgálati fogságban, de amint híre ment, hogy letartóztatták, a festőbarátok részéről azonnal megindult az akció a kiszabadítására. Kernstokot augusztus 22-én ugyan átmenetileg szabadon bocsátották⁸⁷ Esztergomban, de hamarosan újra lefoglák, és Budapesten a kőbányai gyűjtőfogházba vitték. „Majláth Géza lett Esztergomban a főispán, ő segítette ki Kernstok Károlyt az esztergomi börtönből – mesélte Márfy Horváth Bélának. – Kernstok azután Kőbányán volt. Majláth Budapestre került és itt is segített Majláth. Polányi [Károly] főügyész volt, a Fészekbe járt kártyázni. Odamentünk hozzá többen művészek és kértük, segítsen Kernstokot kiszabadítani. Másnap írást kaptam tőle.” Márfy – miként több ízben is részletesen elmesélte – a Polányitól kapott végzéssel ment el a gyűjtőfogházba: „Átadtam az írást a fogház igazgatójának, aki hivatta Kernstokot, aki igen bizzar látványt nyújtott és élénk derűtséget keltett külsejével. Egy kopott és kurta rabruha volt rajta, amely fél-lábszárig és könyékig ért. De annál nagyobb volt az öröme, amikor megtudta, hogy miért jöttem. A fogház igazgatója tudára adta, hogy felöltözhetsz és távozhat. A távozás közben beszélgettünk, hogy miért is került oda és én azt tanácsoltam, hogy minél előbb hagyja el az országot. Így került a berlini emigrációba.”⁸⁸

⁸⁵ (k. k. l.) [Kézdi-Kovács László]: Az új művészet. *Pesti Hírlap*, 1919. október 7. 2.

⁸⁶ Ld. részletesebben: Dévényi Iván: Kernstok Károly részvétele a haladó művészeti és politikai mozgalmakban. (1960). In: *Szabadiskola Nyergesen* 2009. i. m. 9-18.; Dévényi Iván: Kernstok Károly. *Látóhatár*, 1967. július-augusztus, 713-722. – újraközölve: Dévényi 2007. i. m. 69-80.

⁸⁷ Vö.: Herman Lipót naplói, 1919. augusztus 23. – közölve: *Enigma*, 25. 2018. no 94.

⁸⁸ Márfy Ödön beszél kortársairól és a korról. Somogyi Árpád kikérdezése. 1951. április 18. – MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Adattár, ltsz.: MDK-C-11-26.; Hasonlóan mesélte el Márfy nyolc évvel később az *Élet és Irodalom*nak, ld.: Lengyel István: A forradalmi mozgalmaktól Berény Róbert

Márffyban azonban nemcsak Kernstokot, de Berény Róbertet is sikerült kiszabadítani. Berényt 1919. augusztus 14-én jelentették fel, aminek következtében őrizetbe vették. Augusztus 23-án részletes, írásos vallomást tett saját, tanácsköztársaságbeli szerepéről, az általa felvett pénzekről és felhasználásukról. Másnap Kádár Elemér detektívfelügyelő javasolta Berény szabadlábra helyezését az igazolási eljárás lefolytatásáig.⁸⁹ Hogy ezt követően pontosan mi történt, azaz, hogy a festőt átmenetileg elengedték-e majd újra bevitték, vagy végig benntartották, nem teljesen világos. Márffy véletlenül szerzett tudomást Berény sanyarú helyzetéről. Miként mesélte, ő a külvárosi rossz közbiztonság miatt, fegyverviselési engedélyért ment a rendőrségre, és véletlenül látta meg, hogy festőbarátja a fegyveres kísérettel őrzött foglyok közt álldogál a főkapitányság udvarán. Mivel Kéry Károly rendőrkapitány, a korszak egyik legbefolyásosabb nyomozótisztje⁹⁰ nagyon szívélyesen viselkedett, Márffy kísérletet tett rá, hogy kihozza Berényt: „Elmondtam, hogy tudomásom van arról, hogy egy barátomat és kollégámat letartóztatták és itt tartják őrizetben. Meg vagyok győződve arról – mondtam – hogy semmi bűne nincs és letartóztatása csak tévedésből történhetett. Megkérdezte a nevét és váratlanul, a legnagyobb könnyedséggel anélkül, hogy tovább kérdezősködött volna, elővett egy nyomtatványt és kitöltötte, majd átadta nekem azzal, hogy vigyem le az őrszoba parancsnokának. Az írás Berény szabadon bocsátását tartalmazta. Néhány perc múlva együtt elhagytuk a főkapitányság épületét. Berény a nyakamba borult és úgy köszönte meg és hálálkodott a kiszabadításáért. Ugyanazt a tanácsot adtam, mint Kernstoknak és másnap már Berlinbe utazott, ahol Kernstokkal együtt töltötték az emigráció idejét.”⁹¹ Márffy elbeszélésének hitelességét megerősítette Pór Bertalan és maga Berény Róbert is.⁹²

A Nyolcak többi tagjának nem kellett ilyen izgalmakkal szembenéznie. Pór Bertalan Szlovákián át Párizsba emigrált – neki mindenképpen jó oka volt rá –, az elkeseredett Tihanyi Lajos először Bécsbe majd Berlinbe ment, mielőtt végleg Párizsban telepedett volna le. (10. kép) Czigányt 1919. augusztus 9-én szintén bevitték a rendőrségre, de másnap kiengedték.⁹³ Nincs róla adat, hogy Orbán Dezsőt és Márffy

és Kernstok Károly kiszabadításáig. 1919 véres őszére emlékezik Márffy Ödön Kossuth-díjas [sic!] festőművész. *Élet és Irodalom*, 1959. október 23. 2.

⁸⁹ Kontha 1979. i. m. 95–96.

⁹⁰ Kéry Károly rendőrkapitány neve gyakran szerepel a korabeli lapokban. A Károlyi-kormány idején, 1919. február 26-án a belügyminiszter parancsára ő vette őrizetbe Szurmay Sándor volt hadügyminisztert, de a Tanácsköztársaság bukása után is hivatalban maradt, és politikai ügyekben nyomozott.

⁹¹ Ld. Márffy Ödön beszél kortársairól és a korról, 1951. i. m.; Lengyel 1959. i. m.

⁹² Pór Bertalan: „A prol. dikt. bukása után találkoztam vele [Kernstokkal] egy Kőbányáról jövő villanyoson, amikor Márffy Ödön közbenjárására Berény Róberttel együtt (aki elődöm volt a művészeti direktóriumban) sikerült őt a gyűjtőfogházból kiszabadítani.” Pór Bertalan levele Dévényi Ivánnak. Budapest, 1956. január 20. – MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Adattár, ltsz.: MKCS-C-I-159/-1191c.; Berény Róbert: „Abból a pokolból Márffy kollégám közbenjárása emelt ki, és azóta is a hála melegíti a szívemet, ha arra gondolok.” (Berény kéziratosa önéletrajza. 1947. – Fényképét közli: [Majoros Valéria]: *Berény Róbert a Magyar Tudományos Akadémián. Katalógus*. Budapest, 2000. 18–19.

10. Kelen Imre: Tihanyi Lajos, 1919.
Lappang. Repr. *Színházi élet*, 1919.
május 11–17., 28.

Ödönt kihallgatták volna. Egyelőre mindössze annyi történt, hogy a Fészek klub választmányi ülésén kizárták – több más festővel együtt – a Nyolcak közül Berényt, Pórt, Tihanyit, Orbánt és Czigányt.⁹⁴ Orbán Dezső a maga részéről már októberben üzleti vállalkozásba fogott Kóber Leóval.⁹⁵ Gróf Andrassy Gyula elnökletével Artes néven alapítottak művészeti társaságot, azzal a céllal, hogy elsősorban külföldön és a megszállt magyar területeken kiállításokon propagálják (és értéke-sítsék) a kortárs magyar képzőművészet alkotásait.⁹⁶

Az igazolási ügyek azonban áthúzódtak a következő esztendőre, és június 18-án, úgymond, „a proletárdiktatúra ideje alatt tanúsított inkolle-giális és nemzetellenes magatartása miatt” a Képzőművészek Egyesülete kizárta kebeléből a következő művészeket: Berény Róbert, Pór Bertalan,

Uitz Béla, Kernstok Károly, Czigány Dezső, Tihanyi Lajos, Bíró Mihály, Tipary Dezső, Kornay József, Kmetty János, Vedres Márk, Kozma Lajos, Vágó József, Pál Hugó. Ezenkívül tagsági jogaitól három évre megfosztotta Teplanszky Sándort és Márfy Ödönt.⁹⁷ Mindez pedig elvben azt is jelentette, hogy a tagságuktól megfosztott művészek a Nemzeti Szalonban és a Képzőművészeti Társulat tárlatain nem állíthattak ki Magyarországon. A tiltás tehát Orbánt és a külföldön élő Czóbelt leszámítva az egész csoportra kiterjedt. Jóllehet a fokozatos konszolidációval 1922-t követően a rendelkezés értelmét veszítette, a csoport soha többé nem állt már össze. Ahogy Márfy fogalmazott: „A Nyolcak, amint említettem, feloszlottak az első világháború után. Arról is beszéltem, hogy elsősorban politikai okokból. Forradalmi volt, és nem volt időszerű. [...] A háború befejeztével, a fehérterror idején végképp lehetetlenné lett a mi vállalkozásunk.”⁹⁸

⁹³ Herman Lipót naplója, 1919. augusztus 10. – közölve: *Enigma*, 25. 2018. no. 94.

⁹⁴ Herman Lipót naplója, 1919. november 10. – uo.

⁹⁵ Herman Lipót naplója, 1919. október 6. és 16. – közölve: *Enigma*, 25. 2018. no. 94.

⁹⁶ Magyar művészet külföldön. *Világ*, 1920. február 8. 10.

⁹⁷ Ld. egyebek mellett: Kizárások a Képzőművészek Egyesületéből. *Pesti Napló*, 1920. június 20. 4.; Kizárás a Képzőművészek Egyesületéből. *Friss Újság*, 1920. június 20. 4.

⁹⁸ Márfy Ödön beszél kortársairól és a korról. 1951. i. m.